

Jürgen Habermas

A CSELEKVÉSRACIONALITÁS ASPEKTUSAI*

(1977)

I.

A cselekvések racionalitását általában az eszközválasztás célracionalitásának szempontjából tematizáljuk. Eközben egy teleologikus cselekvésmodellt feltételezünk. A cselekvést céltevékenységként mutatjuk be. A cselekvő szubjektum azzal a szándékkal avatkozik be a világba, hogy alkalmas eszközök megválasztásával és felhasználásával valamilyen intencionált állapotot érjen el; megkísérli, hogy egy adott helyzetben kielégítse azokat a feltételeket, amelyek között az okozati összefüggésekről való tudása szerint a kívánt állapot létrejön. Mármost azt állítom, hogy a célracionalitás csak az *egyik* szempont, amelynek alapján a cselekvések racionalizálhatók, azaz többé-kevésbé racionálisan végrehajthatók (és a racionalitás fokozatai szerint megítélhetők). Más aspektusokat is meg fogok nevezni, amelyek alapján a cselekvések, különösen a társadalmi cselekvések racionalizálásképesek.

A „cselekvésracionalitás” szempontjai – ahogy azt majd röviden el szeretném mondani – nemcsak az analitikus cselekvésemélet számára érdekesek, hanem a szociológia számára is, persze csak akkor, ha Max Weber segítségével a racionalizálás folyamatait akarjuk vizsgálni. A racionalizálás folyamatai mind történeti, mind metodológiai szempontból kiesnek a megszokott dolgok kerekéből. Ha meg akarjuk magyarázni a modern társadalmak keletkezését, akkor az „okcidentális racionalizmus”-t kulcsjelenséggként kell kezelnünk. Ezt Max Weber vallásszociológiai munkáiban mutatta meg. A kulcsjelenségek közé tartoznak a kapitalista gazdaság és a modern közigazgatás racionalitásformái is, ha magyarázatot akarunk adni azokra a deformációkra, amelyek a modern társadalmakban jönnek létre, méghozzá olyan mértékben, amilyen mértékben a kapitalista növekedés dinamikája a gazdasági és adminisztratív racionalitás formáiba préseli be a élet *más* területeit. Erre vonatkozik Max Weber ismert kor-

* Részlet a szerző *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns* című könyvéből (Az Aspekte der Handlungsrationaltät című fejezet). Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main, 1984. (441–472)

diagnosztikai jóslata a mindent átszövő bürokratizálódás tendenciáiról.¹ Másrészről Max Weber a racionalizáció fogalmának metodológiai jelentőségével nem volt annyira tisztában, mint annak történeti horderejével. Problémát jelent ugyanis, hogy a racionalizálási folyamatok minden leírása egyben értékelést is magába foglal, (tartalmaz).

Ha például a célracionális cselekvés modelljét egy bizonyos kontextusra alkalmazzuk, akkor nemcsak leírást adunk, hanem meg is ítéljük azt egy idealizálás fényében, amely arra is rávilágít, „hogyan játszódna le a cselekvés az összes körülmény és a résztvevők összes szándékának ismeretében, valamint az eszközök szigorúan célracionális, a *számunkra* érvényesnek tűnő tapasztalatokhoz igazodó megválasztása esetén.”² A cselekvőnek racionalitást tulajdonítunk, és cselekvését (itt az eszközök célszerű megszervezése szempontjából) racionalizálásképesnek tekintjük. Ezzel a leírás kategoriális kereteibe olyan kritériumokat vezetünk be, amelyeket a megfigyelt cselekvő szubjektum és a megfigyelő egyaránt „érvényesként” akceptál. Mert a racionalitás kritériumai per definitionem általánosnak számítanak. Bár meglehet, hogy egy szubjektum adott esetben olyan eszközöket választ, amelyeknek öszerinte a körülmények ismeretében alkalmasnak kellene lenniük, miközben a megfigyelő egy megbízhatóbb empirikus tudással rendelkezik, amely alapján meg tudja magyarázni az eszközök tényleges inefficienciáját és a cselekvés sikertelenségét. A megfigyelő esetleg meg tudja magyarázni mindkettőt, a cselekvés szubjektív célracionalitását ugyanúgy, mint annak sikertelenségét, mert feltételezi, hogy a) az illető cselekvés valamilyen tudást testesít meg, és b) minden tudás objektív módon megítélhető.

A homályos „tudás” kifejezést használok, mert ezzel nem kötelezem el magam eleve a cselekvésrationalitás egy bizonyos aspektusának. Beszéd- és cselekvőképes szubjektumoknak megnyilatkozásaik alapján tulajdoníthatunk tudást. A tudást azoknak a megnyilatkozásoknak a jelentéstartalmaként elemezhetjük, amelyek bírálható érvényességi igényvel lépnek fel. Gondoljunk az 'Mp' kijelentésre, amellyel a beszélő a kinyilvánított proposíció számára igazságot igényel. A normális esetben implicit módon jelentkező igazságigény az „igaz, hogy p” formában explicitté tehető. Ez a meta-kijelentés a megfelelő kijelentés jelentéséhez semmit nem tesz hozzá; de explicit módon kifejezi azt a beszélő által érvényesített igényt, hogy „p” igazságfeltételei ki vannak elégítve. Ezen igény kérdésében a hallgatók igennel vagy nemmel foglalhatnak állást (vagy tartózkodhatnak az állásfoglalástól). Ezeket a bírálható érvényességi igényekhez fűzött *igen/nem*-állásfoglalásokat nevezzük az empirikus beállítódásoktól eltérően „racionális”-nak, ha *indokok* motiválják őket. Proponensek és opponensek indokok alapján vitatkozhatnak arról, hogy egy érvényesített igazságigény jogos-e vagy sem; az ilyen érvelési játékot nevezzük elméleti diszkurzusnak.³

Gondolatmenetünk szempontjából hasznos tisztázni, hogy az elméleti diszkurzus résztvevőinek többek között abból a feltevésből kell kiindulniuk, hogy a proposícióval szemben támasztott igazságigény univerzális, továbbá feltételezniük kell, hogy osztják a tudást arra vonatkozóan, hogy mit jelent igazságigénnyel fellépni és bírálni azt. Legyen bármily csökevényes és implicit, csak

egy közös igazságértelmezés garantálja azt a lehetőséget, hogy egy diszkurzust indokokkal eldöntsenek, azaz hogy egy racionálisan motivált megegyezéshez jussanak. Természetesen változnak azok az igazságkritériumok és értékelési minták, melyek segítségével a diszkurzus résztvevői *esetről-esetre* megítélik, hogy bizonyos igazságfeltételek ki vannak-e elégítve. Reflexív szinten gyakran vitatkoznak racionalitás-mintákról, ahogy az a tudománytörténetből kiderül. De egy ilyen vitát is csak akkor folytathatnak diszkurzív módon, ha a résztvevők mindenkori racionalitás-mintájukat egy közös és nem-kontroverz igazság-szituáció megfelelő operacionalizálásaként foghatják fel.

Ha mármost egy cselekvés racionalizálásképes aspektusairól és a társadalmi racionalizáció folyamatairól beszélünk, ugyancsak feltételezzük, hogy a cselekvésekben megtestesült tudás objektív, azaz a cselekvő szubjektumok és a megfigyelő által egyaránt elfogadott mérce szerint ítéltető meg (legyen ez a mérce bármily intuitív). Ahol pedig az objektív megítélésnek ezt a lehetőségét feltételezzük, ott egy cselekvés többé-kevésbé racionalisként, egy társadalmi rendszer többé-kevésbé racionalizáltként való jellemzése olyan értékelést tartalmaz, amely végső soron bírálható érvényességi igényekre vonatkozó igen/nem-döntésekre támaszkodik. (A „racionalizálás” fogalmának ennek következtében érdekes konzekvenciái vannak Max Weber „értékszabadság”-posztulátumát illetően, de ezt itt nem áll módomban bővebben kifejteni.)

Ehelyett azt szeretném megvizsgálni, hogy a cselekvésrationalitás mely aspektusaiból indulnak ki a Weber által vizsgált racionalizálódás folyamatai. Az a gyanúm, hogy Weber a kulturális és társadalmi fejlődések leírásánál a racionalitásnak több dimenzióját vezeti be, mint amennyit a cselekvésfogalom elemzésének szintjén megenged. Természetesen nincsenek olyan nagyratörő szándékaim, hogy kimerítően interpretáljam Weber racionalitás-tézisét; inkább arra szeretném felhasználni néhány gondolatmenetét, hogy egy szisztematikus kérdést tegyek fel: a társadalmi cselekvés mely fogalma a legalkalmasabb, ha a modern társadalmak fejlődését nemcsak rendszerelmélet azaz a növekvő irányításképeség funkcionálisztikus szempontja alapján –, hanem cselekvéseméleti szempontból, azaz az élet különböző területei növekvő racionalitásának kognitívisztikus szempontjából is meg akarjuk magyarázni!

II.

A „Protestáns etika”-hoz írt híres előszavában Weber egy sor olyan jelenséget nevez meg, amely körülírja az „okcidentális racionalizmus”-t, és illusztrálja azt a központi kérdést, hogy Európán kívül „miért nem terelődött a racionalizálás pályájára sem a tudomány, sem a művészet, sem az állam- és gazdaság-fejlődés úgy, ahogyan Nyugaton történt?”⁴ A Nyugat vívmányainak weberi felsorolása a matematizált elméletet és kontrollált kísérletet alkalmazó modern tudománytól a zenekari hangszereket (orgona, zongora, hegedű) megszólaltató racionálisan harmonikus zenén keresztül, a festészet lineáris és levegőperspektíváján, a tudományosan rendszerezett jogon és a jogilag iskolázott szakhivatalnokok által gyakorolt jogalkalmazáson keresztül, az állami bürokrácia racio-

nális felépítésén, a magánjogviszonyok kiszámíthatóságán, a racionális könyveléssel, racionális munkaszervezéssel és az alkalmazott természettudományokon alapuló gyártási technikával rendelkező, nyereségorientált kapitalista üzemen keresztül egészen addig a komplexumig terjed, amelyet Max Weber a protestáns etika racionalizált világképével kíván megmagyarázni, s amely az embernek bizonyos fajta gyakorlati-racionális életvezetésre vonatkozó képességeit és készségeit foglalja magába. Ez a lista eléggé zavarba ejtő. Szeretném négy lépésben pontosabban meghatározni, mit is ért Max Weber racionalizáláson.

1) A „racionális” és „racionalizálás” kifejezéseket Max Weber először is olyan megnyilatkozások, vélemények és cselekvések jellemzésére használja, amelyekhez indokok adhatók meg.⁵ A (Rickert- és főleg Lask-féle) újkantianizmus filozófiai háttérében a vélemények és cselekvések racionalitása olyan bírálható érvényességi igényeken mérhető, amelyek indokokra támaszkodnak, és amelyek módszertani ellenőrzés alá vonhatók. Ha az ilyen módon potenciális indokokra vonatkoztatott megnyilatkozások jelentéstartalmát „tudás”-nak nevezzük, akkor igénye szerint minden tudás racionális, és – megfelelő tanulási folyamatok esetén – képes az önkorrekcióna és a kibővülésre, azaz a racionalizálásra. A racionalizálás vonatkoztatási pontjait Max Weber a formális-logikai gondolkodásban, a modern tapasztalati tudományban és egy elvek által vezetett erkölcsben látja. Ez világossá válik, ha megkíséréljük szétválasztani azokat a dimenziókat, amelyekkel Max Weber a racionalizálás folyamatait írja le:

a) *Az értelmi összefüggések rendszerezése.* Racionalizálásnak nevezi Weber a szimbólumrendszerek formális kiképzését, különösen a vallási értelmezéseket, az erkölcsi és jogi elképzeléseket. Itt a fogalmak explikációja, a mondatok konzisztenciája, a módszeres felépítés, a logikai komplexitás, stb. a lényeges mozzanatok, röviden: a formális operációk következetes használata a piaget-i értelemben. Weber például a világképek racionalitását a szisztematikus egységesülés és az argumentatív strukturálódás foka alapján ítéli meg; a világképek annál „racionálisabbak”, minél inkább meg vannak tisztítva a mitikus és mágikus tartalmaktól.

b) *Modern tapasztalati tudomány és technika.* Racionalizálásnak nevezi továbbá Weber az empirikus tudás, a prognosztizáló erő, a természeti folyamatok instrumentális és organizatorikus uralására való képesség minden bővülését. Az ilyen tanulási folyamatok reflexivitását a modern tudomány biztosítja, amelyet a természet módszeres objektíválása jellemez, és amelyet a skolasztikusan iskolázott diszkurzív gondolkodás, a matematika, a természettel való kísérletező bánásmód és a természettel szembeni, kézművességben begyakorolt instrumentális beállítódás valószínűtlen kombinációja hozott létre. Ezen a szinten azután a technikai újítások közvetlenül kapcsolódhatnak a tudomány fejlődéséhez.

c) *Elvek által vezetett etika és módszeres életvitel.* Racionalizálásnak nevezi végül Weber az erkölcs kognitív önállósulását, azaz a morális-gyakorlati belátások, etikai alapelvek és doktrinák leválását a mitikus, kozmologikus, vallási világképekről, amelyek még nem húznak egyértelmű határvonalat az elméleti és gyakorlati ész közé. A kulturális hagyományok síkján érvényesülő forma-

lisztikus érületi- és felelősségetikáknak a személyiségrendszer síkján egy (kohlbergi értelemben vett) posztkonvencionális erkölcsi tudat és egy elvek által vezetett, módszeres, önellenőrző, én-autonóm életvitel felel meg. Ennek a gyakorlati-rationális életvitelnek a kulturális és motivációs alapja érdeklő leginkább Weber. Más kulturális területek kiegészítő jelenségei ezzel szemben háttérbe szorulnak. De Weber látja a művészet racionalizálását is, az irodalmi, képzőművészeti és zenei művek autonóm tartományának keletkezését, amely szakadást eredményez az üzletember és az állampolgár (bourgeois/citoyen) gyakorlati-rationális orientációja és a művészetélvező magánember (homme) konteplatív orijentációja között.

2) Szeretném a racionalizálás e három dimenzióját valamivel absztraktabb módon megragadni.⁶ Az első dimenzió a kulturálisan áthagyományozódó szimbólumrendszereken belüli viszonyok formalizálását jelöli. Példa rá a formális-rationális gondolkodás professzionizált felhasználása a jogászok szakmai-gyakorlati tudásához, amely a jog rendszerezéséhez vezet. A racionalizálás ebben az értelemben a két másik dimenzió felé való továbbhaladás feltétele. Itt nem az áthagyományozódott tudás *formáinak* pontosításáról és rendszerezéséről van szó, hanem a tudás*tartalmak* és azok módszeres megszerzésének teoretizálásáról. A világképeknek nemcsak a (szűkebb értelemben vett) kognitív, hanem a szociálintegratív alkotórészeit is racionalizáljuk, tehát egyfelől a *külső* természetről való empirikus tudást, másfelől a *társadalomról* való morális-gyakorlati tudást és a saját szubjektivitásunkról avagy a *belső természetéről* való esztétikai-gyakorlati tudást.⁷

Amilyen mértékben ez a tudás a formális-operacionális indoklás- és a posztkonvencionális igazolásszinten átformálódik, és amilyen mértékben a tapasztalati tudomány elméleteiben, érületi- és felelősségetikákban, valamint az autonóm művészet alkotásaiban alakot tud ölteni, olyan mértékben használható fel a *világ birtokbavételének gyakorlati céljaira*. A racionalizált tudás a technikában és a módszeres életvitel formáiban válik gyakorlativá. A technika az objektív világ birtokbavételét, a módszeres életvitel a szociális világ és a *belső világ* birtokbavételét szolgálja. Ezért tudja Max Weber az okcidentális racionalizmust olyan szorosan összekapcsolni a világ birtokbavételének motívumával, és ezért kísérheti meg, hogy e jelenség keletkezését egy vallásszociológiai hipotézis segítségével magyarázza meg. (Mint ismeretes, Weber a világ birtokbavételének motívumát azzal magyarázza, hogy a világtól való zsidó-keresztény elfordulás világon belüli aszkézissé alakul át, amelyben a szakmai siker az egyéni sorsmegváltásnak ha nem is valóság-, de megismerésalapját jelenti. Ezzel a hipotézissel most nem foglalkozunk.)

3) Weber a racionalizálás problematikáját a tudati struktúrák síkján helyezi el, Parsons kifejezésével: a kultúra és a személyiségrendszer síkján. Egy másik síkon találhatók a *társadalmi racionalizálás-folyamatai*. Itt Weber a kapitalista gazdaságra, a modern államra és a formális jogra koncentrál. Mi van ebben „rationális”? A gazdaság- és uralomszociológia alapján az a benyomásunk, hogy Max Weber elsősorban azt a szervezési modellt nevezi „rationális”-nak, amely a kapitalista üzemmel és a modern állami bürokráciával jut érvényre; ezen túlmenően egy olyan jogrendszert, amely a magánjog szubjektumainak lehetővé

teszi, hogy sajátos érdekeiket egy erkölcsileg neutralizált területen érvényesítsék. A jog racionalitását abban kell látnunk, hogy célracionálisan cselekvő jogi szubjektumok stratégiai racionalitására van méretezve. Ezt a modern jog formális jegyeinek és a célracionális cselekvés modelljének megegyezésével kellene bebizonyítanunk.⁸ Vajon a kapitalista vállalkozó döntési hatalma és az állam legális uralma alatt álló üzem- és intézményformák racionalitása visszavezethető-e az ezekben a szervezetekben cselekvő vállalkozók, vezetők, alkalmazottak, munkások és hivatalnokok célracionálisára? Ha a rendszer- és cselekvés-racionalitást a kellő mértékben különválasztjuk egymástól, akkor ez a tézis tarthatatlan lesz. A szervezetek és egész alrendszerek igen gyakran csak akkor tudják fennmaradási problémáikat racionálisan megoldani, ha a rendszer tagjai *nem* viselkednek célracionálisan. A kapitalista gazdasági és a modern igazgatási üzem esetében sem szabad minden további nélkül harmóniát feltételezni a tagok cselekvésracionálisra és a szervezet racionalitására mint olyan között.⁹

A társadalomtudományi funkcionalizmus sem kapcsolódik a megismerés- és cselekvőképes szubjektumok tudásának racionalitásához; a társadalmi racionalizálás folyamatai számára a rendszerracionalitás vonatkoztatási pontját keresi: a racionalizálásképes „tudás” a reprodukciójukat a változó környezethez való alkalmazkodással biztosító társadalmi rendszerek önkormányzóképeségében nyilatkozik meg. A rendszerracionalitást célracionálisként vagy kanti szóhasználat: céltevékenység nélküli célszerűségként foghatjuk fel, amelyet egy megfigyelő tulajdonít az önirányító rendszereknek: a fennmaradás lesz a rendszer legfőbb célja. Ezzel a rendszer tagjainak célracionális viselkedése elveszti központi jelentőségét a racionalitásprobléma számára; az a funkcionális hozzájárulás válik érdekessé, amelyel tetszőleges állapotok és elemek a rendszerproblémák megoldását elősegítik.¹⁰

A rendszer- és cselekvésracionális közötti felderítetlen összefüggésbe ütköznek persze a szociológiai rendszerelméletek is, amint pontosabban specifikálják a gazdaság, politika, jog, stb. társadalmi racionalizációs folyamatait. Bárhogynak vezetjük be ezeket az alrendszereket, akár – mint Parsons – alapfunkciókon keresztül (adaptation-gazdaság; goal-attainment-politika; integration-jog; pattern maintenance-közösség, szocializációs terület), akár – mint Luhmann – médiumokon keresztül (pénz, hatalom befolyás, szeretet, igazság), mindig megmarad egy strukturális komponens, amely a problémák *alrendszer-specifikus jellegére* és racionális feldolgozásuk *öntörvényűségére* nézve meghatározó. Parsonsnak és Luhmannnak is vissza kell nyúlnia egy cselekvés- vagy kommunikációelmélethez, hogy elemezhesék, mit értett Weber az „értékszférák belső öntörvényűségé”-n.¹¹ Minden esetben meg kell mondanunk, hogy miben áll a gazdasági, az adminisztratív, a normatív, a tudományos „racionális”. Itt újból felmerül a szubjektumok tudásának érvényességével kapcsolatos problematika, amely a rendszer racionalitásának fogalmával eltűnni látszott a szociológiai rendszerelmélet köréből.

4) Ahogy az „értékszféra” kifejezés is jelzi, Weber kapcsolódott az érvényességi probléma újkantianus felfogásához (l. mindenekelőtt Emil Laskot¹²). A racionalitás formális jegyeit először is a kulturális tudásrendszerekben keresi, és a racionalizálást egyfelől az empirikus-elméleti tudás vonatkozásában, másfelől a morális-gyakorlati és az esztétikai-gyakorlati tudás vonatkozásában

vizsgálja. Ezután természetesen az a kérdés merül föl, hogy a modern tapasztalati tudományok, az elvek által vezetett erkölcs és az autonóm művészet alapjául szolgáló tudati struktúrák hogyan alakulnak át társadalmi racionalizálási folyamatokká, és hogyan intézményesülnek. A kérdésre Weber elsősorban cselekvéseméleti választ ad. A modern tudati struktúrák a kultúra síkjáról aláereszkesznek a személyiségrendszer síkjára, és ideáltipikus módon egy egyidejűleg érték- és célracionális cselekvésben testesülnek meg, ahogy az a „módszeres életvitel”-ben kifejezésre jut. Ezt a komplex cselekvéstípust a racionalitás három aspektusából szemlélhetjük.

- az *instrumentális racionalitás* aspektusából (technikai feladatok racionális megoldása mint hatékony eszközök konstrukciója, amely az empirikus tudástól függ); továbbá

- a *stratégiai racionalitás* aspektusából (választási lehetőségek közötti konzisztens döntés adott preferenciák és döntési maximák esetében, valamint a racionális ellenjátékos döntéseinek figyelembevételével); végül

- a *normatív racionalitás* aspektusából (gyakorlati feladatok racionális megoldása egy elvek által vezetett erkölcs keretei között).

Technikákon és stratégiákon keresztül az empirikus-elméleti tudás célracionális cselekvésbe, kompetenciákon és motívumokon keresztül mind a morális-gyakorlati, mind az esztétikai-gyakorlati tudás értékracionális cselekvésbe mehet át. A személyiségrendszer síkján ezek a különböző racionalitáselemek a cselekvési struktúrák egyetlen komplexumává állhatnak össze. De a gazdaság, politika és jog alrendszereinek síkján érdekes módon csak a *célracionális cselekvés* racionalitás-aspektusainak lehet struktúraképző hatása, *értékracionális* cselekvéseinek nem. Persze Weber úgy képzei el ezeknek az értékszférának a társadalmi racionalizálását, hogy a modern tudati staruktúrák a *célracionális cselekvés* problémaosztályok szerint differenciált *intézményesülése* révén találnak utat a társadalmi rendszerbe. E részrendszerek racionalizálásával az okcidentális racionalizmus az intézmények síkján érvényesül. Weber gazdaság-, állam- és jogszociológiája azt sugallja, hogy a modern társadalmakban a racionalizálási folyamatok csak az empirikus-teoretikus tudásból és a cselekvésracionális instrumentális és stratégiai aspektusaiból indulnak ki, miközben a gyakorlati racionalitás nem intézményesíthető önállóan, azaz alrendszerspecifikus függetlenséggel.

Ennek fényében válik érthetővé a formális és anyagi racionalitásnak az a dialektikája, amely Webert ismert pesszimista kordiagnózisának felállítására indította (Schluchter 1973, 90 ff.). A kapitalista gazdaság és a modern állam minél inkább átalakulnak a célracionális cselekvés alrendszereivé, a racionális életvitelnek ezek a szisztematikus feltételei annál inkább aláássák az életvitel önnön motivációs alapját. Webert nem az egyes alrendszereken belüli vagy az azok közötti válságok érdeklik. A világ birtokbevételének racionalizmusában végbeműködő paradox fejlődés, amelyet Weber

- a vallás és a tudomány viszonyában,

- a modern jog formalizálásában és

- a gazdasági és politikai döntésfolyamatok bürokratizálásában

vél felfedezni, sokkal inkább az individuum és a társadalom viszonyának változását jelenti.

A válság lényegét M. Horkheimer és Th. W. Adorno¹³ a következőképpen látta: a demitologizált természet racionális áthatása és technikai birtokbavétele a kapitalista társadalomban oly mértékben intézményesül, hogy az individuumoknak meg kell tagadniuk saját szubjektivitásukat, és el kell nyomniuk belső természetük spontaneitását: a szubjektumok elcsökevényesednek. Akiiknek érdekében a külső természet varázslat alól való feloldása, eldologiasítása és alávétele megtörtént, annyira elidegenednek saját természetüktől, hogy a haladást és a visszafejlődést mind nehezebb lesz megkülönböztetni, ahogy az instrumentális ész egy mind penetránsabban igazgatott társadalomban inkarnálódik.¹⁴

III.

Abból a kérdésből indultunk ki, hogy hogyan függnek össze a cselekvésracionalitás aspektusai a társadalmi racionalizálással? Mit tanulhatunk Max Weber elemzéséből? Három pontot szeretnék további gondolatmenetünk számára rögzíteni.

1) Különbséget tettünk rendszer- és cselekvésracionalitás között. Az egyik esetben a racionalitás az önirányító rendszerek alkalmazkodóképességén mérhető, a másik esetben a cselekvő szubjektumok tanulási képességén. A racionalitás mindkét esetben a problémamegoldó képességre vonatkozik. De nem-metaforikus értelemben csak szubjektumok esetében beszélhetünk arról, hogy a problémákat feladatként (teoretikus, technikai, stratégiai vagy gyakorlati feladatként) fogják fel, és tudásuk segítségével, azaz érvényességi igények támasztásával dolgozzák fel. A társadalmi rendszerek önirányító képességének funkcionista elemzése kölcsönvett racionalitás-metaforák nélkül is elvégezhető lenne, a társadalmi aktorok cselekvőképességére irányuló strukturális elemzésnek viszont érvényességi igényekre és racionalitás-mintákra kell hivatkoznia. Természetesen a szociológiai funkcionalizmus az érvényesség problematikáját nem kerülheti meg teljesen. Nem kezelheti absztrakt módon a rendszerelméleti fogalmakat, hanem a rendszereket a társadalmi cselekvés alapfogalmaival kell értelmeznie. Eközben olyan társadalmi univerzálisok kapnak szerepet, mint az „értelmelem” és a „nyelvi kommunikáció”, amelyek a maguk részéről olyan érvényességi igényekre utalnak, mint az igazság, az őszinteség és a helyesség. Ezeket az érvényességi igényeket újból és újból megpróbálták szubjektívisztikusan átértelmezni és elvitatni univerzalisztikus jellegüket. Ez olyan ellentmondásokhoz vezet, amelyek – legalábbis a propozicionális igazság esetében – könnyen felfedezhetők; ugyanis az igazságigény univerzalisztikus jellegén áll vagy bukik a mindenkori elmélet státusa.¹⁵ A rendszer- és cselekvésracionalitás közötti összefüggés azonban a struktúrának főleg azokban a tulajdonságaiban mutatkozik meg, amelyek alapján a társadalmi alrendszerek elkülönülnek.

Max Weber a gazdaságban, igazgatásban, tudományban, stb. megfigyelhető cselekvéskoordinálás különböző módjait az értékszférák sajátos logikájára vezeti vissza. A rendszerelmélet nyelvén általános kommunikációs médiumokról beszélhetünk (pénz, hatalom, igazság, stb.), amelyeken keresztül a rendszer tagjainak cselekvését alrendszer-specifikus módon koordinálni lehet. Ha ezeket

a médiumokat először csak azoknak a rendszer-specifikus problémáknak a fényében vizsgáljuk, amelyekre az alrendszerek esetenként specializálódtak, akkor is beleütközünk olyan központi problémákba, amelyek minden metafora nélkül csak a cselekvő szubjektumok számára léteznek. És ezek a cselekvésproblémák, amelyeken keresztül a *szociális integráció* áll helyre, függetlenségre tesznek szert a rendszer jellegű problémákkal szemben, amelyeken a *rendszerintegráció* mérhető.

Ez a függetlenség negatív módon olyan elvonási jelenségekben mutatkozik meg, mint például az anómia, amellyel a szociális integráció teljesítetlen imperatívuszai fenyegetik a rendszer egészének fennmaradását. A szociális integráció a cselekvő szubjektumok „tudás”-ának médiumán keresztül valósul meg. Mármost a „tudás” érvényességi igények elismerése révén stabilizálható; és az alapvetően bírálható érvényességi igények tényleges elismerését nem lehet tetzés szerint manipulálni. Ezért a szociálintegratív mechanizmusok nem helyettesíthetők korlátozás nélkül a rendszerintegráció más, a cselekvő szubjektumok feje fölött működő mechanizmusokkal.

Másfelől a cselekvésproblémák különböző osztályainak függetlensége pozitív módon is megmutatkozik, mégpedig a társadalmi racionalizálás folyamataiban. Ez a függetlenség képezi a strukturális középpontokat az elkülönült részrendszerek, azaz az „értékszférák” számára, és ez jelöli ki azokat a dimenziókat, amelyekben a tanulási folyamatok kumulatív effektusokhoz, azaz a cselekvési tartományok racionalizálásához vezethetnek. Max Weber szisztematikus megközelítési lehetőséget talál a racionalitási struktúrákhoz mind a világkép-struktúrák, mind a cselekvéskompetenciák síkján; az értékszférák és a részrendszerekre vonatkozó racionalizálás folyamatainak rendszertanát természetesen nem dolgozza ki.

2) A társadalmi racionalizálást Max Weber a célracionalitás intézményesülésére szűkíti le, s ebben a vonatkozásban csak a kultúra kognitív alkotórészei relevánsak, amelyek igazak vagy hamisak lehetnek, valamint a cselekvés instrumentális-stratégiai alkotórészei, amelyek a sikerről, az empirikus hatékonyságról döntenek.

E felfogásban Weber osztozik egyfelől Marxszal, másfelől Horkheimerrel és Adornóval. Számukra a propozicionális igazság és az empirikus hatékonyság a társadalmi racionalizálás kizárólagos mércéi. Ezeket természetesen nem ugyanazokon a történelmi jelenségeken mutatják be. *Marx* számára a racionalizálás közvetlenül a termelőerők fejlődésén keresztül érvényesül, azaz az empirikus tudás bővülésén, a termelési technika fejlődésén és a társadalmilag hasznos munkaerő egyre hatékonyabb mobilizálódásán, kvalifikálódásán és szerveződésén keresztül. Ezzel szemben a termelési viszonyok, tehát a társadalmi hatalom eloszlását kifejező és a termelőeszközök egyenlőtlen birtoklását szabályozó intézmények csak a termelőerők racionalizálásra irányuló nyomása alatt forradalmasíthatók. Max Weber másképpen ítéli meg a kapitalista gazdaság és a modern állam intézményes kereteit: nem termelési viszonyokként, melyek gúzsba kötik a racionalizálási potenciált, hanem a célracionális cselekvés alrendszereiként, amelyekben az okcidentális racionalizmus éppenséggel kibontakozik. Természetesen tart tőle, hogy a bürokratizálódás következményeképp

a szociális viszonyok eldologiasodnak, és ez elfojtja a racionális életvitel motivációs indítékait. *Horkheimer* és *Adorno* – később *H. Marcuse* is – Marxot ebből a weberi perspektívából értelmezik. Egy önállósodott instrumentális ész jegyében összeolvad a természet birtokbavételének racionalitása az osztályuralom irracionalitásával, a korlátaikról megszabadult termelőerők stabilizálják az elidegenedett termelési viszonyokat. „A felvilágosodás dialektikája” megszünteti azt az ambivalenciát, amely Max Webernek a racionalizálás folyamataihoz való viszonyát jellemezte, és a marxi pozitív jóslatot egyszerűen a visszájára fordítja. A tudomány és a technika, amelyek Marxnál még egyértelműen emancipatorikus potenciálnak számítanak, maguk is a társadalmi represszió médiumává válnak.¹⁶

Engem itt most nem az érdekel, hogy a három pozíció közül melyik lehetne a helyes; sokkal inkább az a fogyatékoság, amely mindhárom pozíció közös sajátossága. Marx, Weber, Horkheimer és Adorno a társadalmi racionalizálást egyfelől azonosítják a cselekvésösszefüggések instrumentális és stratégiai racionalitásának növekedésével; másfelől – ha másképp nem, implicit módon – egy olyan átfogóbb társadalmi racionalitás lebeg a szemük előtt – vagy a szabad termelők társulásának fogalmában vagy a gyakorlati-racionális életvitel történelmi előképeiben vagy a külső természettel való testvéri bánásmód eszményében –, amelyen az empirikusan leírt racionalizálás folyamatainak relatív helyi értéke lemérhető. A racionalitásnak ezt az átfogóbb fogalmát persze ugyanazon a síkon kellene kimutatniuk, mint amelyen a termelőerőket, a célracionális cselekvés alrendszerait, ill. az instrumentális ész totalitárius hordozóit. Ez nem történik meg. Az okot cselekvéseméleti hiányosságokban látom; a Marx, Max Weber, Horkheimer és Adorno által alapul vett cselekvésfogalmak nem elég komplexek ahhoz, hogy *minden* olyan aspektust megragadjanak, amelyekből a társadalmi racionalizálás kiindulhat.

3) Ezt a tézist röviden Weber cselekvéseméletének példáján szeretném kifejteni. Weber a cselekvést a megfigyelhető viselkedéstől az értelem kategóriája révén különbözteti meg: a cselekvő szubjektum megnyilatkozásához valamilyen értelmet kapcsol. Mivel Weber egy teleologikus cselekvésmódból indul ki, a szubjektíve vélt értelmet a cselekvés céljaként értelmezi. A cselekvés céljait érdekek, értékek és indulatok szerint osztályozza.¹⁷ A cselekvő érvényesítheti saját érdekeit (hatalom, gazdagság, stb.), vagy eleget tehet értékeknek, ideális követelményeknek (emberi méltóság, kegyelet, igazságkeresés, stb.), vagy kielégülést kereshet indulatok és vágyak kiélésében (félelem, harag, féltékenység, stb.). Ezeket az *utilitárius*, *értékközpontú* vagy *affektuális végcélokat* a helyzetnek megfelelően *közvetlen célokká* kell konkretizálni. A célirányos cselekvést ennek alapján úgy foghatjuk fel, mint alkalmas eszközök organizációját egy végcél alapján kijelölt közvetlen cél megvalósítása érdekében. Ez a cselekvésfogalom kitágítható a „szociális interakció” fogalmává (G. H. Mead-i értelemben), de ehhez még két kiegészítést kell hozzáfűznünk: a) a többi cselekvő szubjektum viselkedéséhez való igazodást és b) a cselekvésorientációk egymáshoz való reflexív viszonyát: „Társadalmi – kapcsolatról – beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően kölcsönösen egymáshoz *igazodik*, és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja.” (Weber: *Gazdaság és társadalom*, Bp. 1987. 54)

A *társadalmi cselekvések* a társadalmi kapcsolat fajtája szerint osztályozhatók, pl. aszerint, hogy egy társadalmi kapcsolat érdekhelyzetekre vagy normatív egyetértésre támaszkodik-e. Ily módon Weber megkülönbözteti például egy gazdasági rend tényleges fennállását egy jogrendszer empirikus érvényesülésétől; a társadalmi kapcsolatok az első esetben az érdekhelyzetek tényszerű egymásbakapcsolódása révén, a másik esetben a normatív érvényességi igények tényszerű elismerése révén állnak fenn. Egy, kezdetben csak érdekkomplementaritás által biztosított cselekvéskoordináció „egyetértés-érvényesülés”-sel, azaz „egy bizonyos viselkedés jogi vagy konvencionális parancsában való hit”-tel (uo.: 247) kiegészülve normatívvá alakítható. Ezt Weber a tradíciók kialakulásának példáján mutatja be, amikor a szokásból konvenció lesz: „A konvencionális szabályok jelentik normális esetben azt az utat, amely a cselekvés pusztán tényszerű szabályszerűségétől, a pusztán „szokás”-tól a kötelező, kezdetben csak pszichikai kényszerrel garantált „normák”-hoz vezet.” (Uo.: 246.)

Természetesen az érdekkomplementaritáson alapuló interakció nemcsak szokásként, azaz öntudatlanul elfogadott megszokásként létezik, hanem a racionális verseny-magatartás szintjén is, például a modern csereforgalomban, ahol az érintetteknek világos fogalmuk van a komplementaritásról, de érdekhelyzetük kontingenciájáról is. Másrészt a normatív konszenzuson alapuló interakció sem csak a tradícióhoz kötődő konvencionális cselekvés alakjában jelenik meg; a modern jogrendszer nem lehet meg egy felvilágosított legitimitáshit nélkül, amelyet például a racionális természetjog a szabadok és egyenlők közötti alapszerződés eszméje révén az ésszerű akaratképzés eljárásaira vezet vissza. Így kézenfekvő lett volna a társadalmi cselekvés típusait a) a koordinálás fajtája és b) a társadalmi kapcsolat racionalitásfoka szerint meghatározni:

1. ábra *A társadalmi cselekvés típusai*

A cselekvéskoordinálás fajtája \ Racionalitás-fok	alacsony	magas
	alacsony	magas
érdekhelyzet révén	tényszerűen megszokott cselekvés	stratégiai cselekvés
normatív egyetértés révén	konvencionális egyetértés-cselekvés	posztkonvencionális egyetértés-cselekvés

Ehhez a típusképzéshez találunk ugyan kiindulási pontokat a „Gazdaság és társadalom”-ban (20–26. l., 233–240. l.), de Weber – mint az közismert – egy másik tipológiát részesít előnyben. Megkülönböztet célracionális, értékrationális, (indulati) affektuális és tradicionális cselekvést. Láthatóan ez a tipológia is a cselekvés racionalitásfokának megkülönböztetését tartja szem előtt. De Weber nem a társadalmi kapcsolatból indul ki. Csak egy teleologikusan elképzelt monologikus cselekvés cél-eszköz-kapcsolatát tartja racionalizálásképes

szempontnak. Ebből a perspektívából a cselekvésben csak a fennálló helyzetbe való kauzálisan hatékony beavatkozás megfigyelhető *sikere* és azoknak az empirikus kijelentéseknek az *igazsága* objektíve megítélhető, amelyek a cselekvési terv, azaz a célracionális eszközorganizációról való szubjektív vélemény alapját képezik.

Igy tehát Max Weber a célracionális cselekvésre építi tipológiáját: „Mint minden cselekvés, a társadalmi cselekvés is lehet 1. *célracionális*: ekkor a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a kívüllág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat mint „feltételeket” vagy mint „eszközöket” felhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt céljait sikeresen elérje; 2. *értékracionális*: ekkor a cselekvést egy meghatározott magatartásnak – pusztán mint olyannak, függetlenül attól, hogy sikeres-e – a feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy bármilyen más néven nevezendő *önértéke*be vetett tudatos hit határozza meg; 3. *indulati-emocionális*: ha tényleges indulatok és érzelmi állapotok, és 4. *tradicionális*: ha meggyökeresedett szokások határozzák meg a cselekvést.” (Weber, magyar kiadás, 1987, 53.) Ha W. Schluchter szóban előadott értelmezési javaslatát akarjuk követni, akkor a tipológia a célracionális cselekvés formális jegyei alapján alakulhat ki. Célracionálisan viselkedik az a cselekvő, aki egy világosan artikulált *értékhorizontból* célokat választ ki, és az alternatív *mellékkövetkezmények* figyelembevételével alkalmas *eszközöket* szervez meg. A következő csekevéstípusoknál a cselekvő szubjektum tudata lépésről lépésre szűkül: a tudatból kirekesztődnek, és ezzel racionálisan ellenőrizhetetlenné válnak a) az *értékracionális* cselekvésben a *mellékkövetkezmények*, b) az *indulati* v. *affektuális* cselekvésben a *mellékkövetkezmények*, valamint az *értékek* és c) a már csak tényszerűen megszokott cselekvésben a *cél* is.

IV.

A következőkben a „kommunikatív cselekvés” fogalmát intuitív módon szeretném bevezetni, hogy ezzel kiemeljem a cselekvés azon racionalizálásképes aspektusait, amelyeket a cselekvéselméletben eddig elhanyagoltak. A kommunikatív cselekvés elméletének előmunkálataira fogok támaszkodni, de itt természetesen részletes elemzéseket nem végezhetek; megelégszem azzal, hogy néhány analitikus szempontot plauzibilissé tegyek.

(1) Sikerorientált versus megegyezésre orientált cselekvés

A *célracionális* cselekvés modellje abból indul ki, hogy a cselekvő elsősorban egy, feladatokra megfelelően lebontott cél elérését tűzte ki, olyan eszközöket választ, amelyek az adott helyzetben megfelelőnek tűnnek, és a cselekvés más, előrelátható következményeivel a siker mellékfeltételeiként számol. A siker, meghatározása szerint, egy kíváncs állapot létrejötte, márpedig ezt adott helyzetben célirányos tettel vagy a tett mellőzésével kauzálisan idézhetjük elő. Egy sikerorientált cselekvést akkor nevezünk *instrumentálisnak*, ha a technikai

szabályok betartása szempontjából vizsgáljuk, és a beavatkozás hatékonysági fokát állapotok és események összefüggésében értékeljük. *Stratégiai*nak ezzel szemben akkor nevezünk egy sikerre irányuló cselekvést, ha a racionálisan megválasztott szabályok betartásának szempontjából vizsgáljuk, és a befolyásolás hatékonyságát egy racionális ellenjátékos döntései alapján értékeljük. Az instrumentális cselekvések összekapcsolódhatnak társadalmi interakciókkal, a stratégiai cselekvések viszont *maguk* is társadalmi cselekvések. A stratégiai cselekvésekkel a kommunikatív cselekvéseket szeretném szembeállítani. Kommunikatív cselekvésről akkor beszélek, ha a résztvevők cselekvési tervüket nem egocentrikus sikerkalkulusok, hanem megegyezés révén hangolják össze. A kommunikatív cselekvés során a résztvevők elsősorban nem saját sikerüket, hanem a megértést tartják szem előtt.

Mindezek alapján a *cselekvéstípusok*at első nekifutásra a következőképpen osztályozhatjuk:

2. ábra: *Cselekvéstípusok*

Cselekvési helyzet	Cselekvésirányultság	
	sikerorientált	megegyezésre orientált
nem-társadalmi	instrumentális cselekvés	–
társadalmi	stratégiai cselekvés	kommunikatív cselekvés

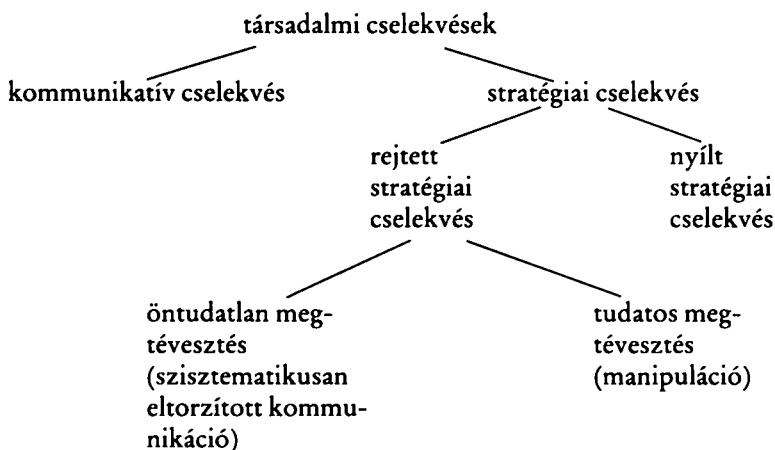
Most néhány szó a kommunikatív cselekvésről. Ha sikerül a megegyezés, akkor az a résztvevők közötti egyetértéshez vezet. Egy kommunikatív úton elért (vagy a cselekvés kontextusában közösen feltételezett) egyetértés nemcsak egy tényszerűen fennálló összhang feltételeit teljesíti; az egyetértés sokkal inkább olyan feltételek között jön létre, amelyek egy racionális alapra utalnak. Az egyetértés közös meggyőződéseken alapszik. Az egyik résztvevő beszédaktusa csak akkor sikerül, ha a másik a benne foglalt ajánlatot elfogadja, vagyis ha annak alapvetően bírálható érvényességi igényére (ha csak implicit módon is) igennel vagy nemmel válaszol. Mind ego, aki megnyilatkozásával valamilyen érvényességi igényt támasztott, mind alter, aki ezt elismeri vagy visszautasítja, lehetséges alapokra (indokokra) építik döntéseiket.

Ha nem hivatkozhatnánk a beszéd modelljére, már az első lépésnél megakadnánk az elemzésben, és nem tudnánk megmondani, mit jelent az, hogy két szubjektum megegyezésre jut: úgy tűnik, hogy a megegyezés téloszként benne rejlik az emberi nyelvben. A megegyezésre orientált cselekvések formálpragmatikai jegyeit a kommunikációban résztvevők beállítottságának alapján tudjuk elemezni, még akkor is, ha normális esetben nincs nyelvi-explicit formájuk, sőt gyakran még verbális formájuk se. Márészről nem tekinthetünk minden nyelvi eszközökkel megvalósított társadalmi kapcsolatot kommunikatív cselekvésnek. Ego nyelvi megnyilatkozásokkal valamilyen általa kívánt viselked-

désre *készítheti* altert, és instrumentalizálhatja saját sikere érdekében. Ez viszont megintcsak nem jelenti azt, hogy a kommunikatív módon cselekvő szubjektumok ne tarthatnák saját sikerüket *is* szem előtt; de a kommunikatív cselekvés keretei között a célul kitűzött sikert csak egy sikeres megegyezés révén érhetik el: az egyetértés mértékadó cselekvéseik koordinálása számára.

Végül még két variánst szeretnék megemlíteni. A *rejtett stratégiai cselekvés* során legalább az egyik résztvevő viselkedése stratégiai, azaz eltitkolja a másik elől, hogy nem teljesíti a kommunikatív cselekvések feltételeit. Ez a manipuláció esete. A szisztematikusan eltorzított kommunikációkban legalább az egyik résztvevő nincs tisztában azzal, hogy stratégiailag cselekszik, és a kommunikatív cselekvésnek csak a látszatát tartja fenn. Ennek alapján egyelőre a következőképpen osztályozhatjuk a *társadalmi cselekvéseket*:

19. ábra: A társadalmi cselekvés típusai

(2) A megegyezésre orientált cselekvés kommunikációs módjai, érvényességi igényei és tiszta típusai

Szeretném azokat az aspektusokat, amelyek alapján a társadalmi interakciók leírhatók és racionalitásfokuk szerint megítélhetők, az egyszerűség kedvéért a társadalmi cselekvés idealizált vagy „tiszta” esetein keresztül bemutatni. Eddig egy ilyen esetet konstruáltunk: a nyílt stratégiai cselekvést, azaz a tudatosan reciprok sikeralkalosságokon keresztül vezérelt interakciót, amelyhez időközben racionális modellt sikerült kifejleszteni. Ezzel szemben nyilvánvalóan nemcsak a manipulatív cselekvés és a szisztematikusan eltorzított kommunikáció említett variánsai, hanem a kommunikatív cselekvés is komplex eseteknek számítanak. Hogy ezt a cselekvéstípust „tiszta eset”-ként tárgyalhassam, abból a kérdésből indulok ki, hogy milyen aspektusból lehet vitatni egy megegyezésre orientált beszéd-cselekvést. A beszélő megnyilatkozásához kapcsolódó racioná-

lisan motivált igen/nem-állásfoglalás különböző lehetőségei vezérfonalat nyújtanak a megegyezés révén koordinált cselekvések elemzéséhez.

Egy beszédcselekvés alapvetően három szempontból vitatható, azaz utasítható vissza „érvénytelen”-ként: az igazságéből, amelyre a beszélő a megnyilatkozásával egy kijelentés (ill. egy kijelentéstartalom egzisztencia-feltételei) igényt formál; továbbá az őszinteségéből, amelyre a beszélő az intenciója megnyilatkozása számára igényt formál; és végül a helyességéből, amelyre a beszélő egy adott normatív kontextusra hivatkozva a cselekvése (ill. követve a kontextus) igényt formál. Minden kommunikatív cselekvést alapvetően mindhárom szempontból lehet vitatni, azaz hamissága, őszintétlensége vagy helytelensége alapján visszautasítani; de általában kitűnik a megnyilatkozás módjából (explicit beszédcselekvésekben az illokuciós alkotórész jelentéséből), hogy a beszélő megnyilatkozása főleg melyik szempontból értendő. Az ilyen alapmódok elemzése célszerű módon a *beszédcselekvések* idealizált vagy tiszta eseteiből indul ki. A következőkre gondolok:

- konstatív beszédcselekvések, amelyek *elemi kijelentő mondatokból* épülnek fel;
- expresszív beszédcselekvések, amelyekben (jelen idejű, első személyű) *elemi élménymondatok* szerepelnek; és
- intézményesen kötött beszédcselekvések, amelyek csak egy bizonyos normához (keresztelés, fogadás, házasság stb.) vannak hozzárendelve.

E komplexumok mindegyikének kiterjedt irodalma van az analitikus filozófiában, de ezzel itt nem tudok bővebben foglalkozni. Az ott kifejlesztett eszközök és elvégzett elemzések azonban lehetővé teszik, hogy tisztázzuk azokat az univerzális érvényességi igényeket, amelyekhez a beszélő igazodik, és pontosítsuk azokat az alapbeállításokat, amelyeket a beszélő eközben elfoglal. Ezek a következők: (a) az *objektíváló* beállítódás – egy semleges megfigyelő viszonya az objektív *világ* valamely dologához; b) az *expresszív* beállítódás – egy önmagát ábrázoló szubjektum a publikum előtt leleplez valamit bensőjéből, amelynek megközelítése az ő privilégiuma, és c) a *normavezérelt* beállítódás – egy szociális világ tagja teljesíti vonatkoztatási csoportja generalizált viselkedési elvárásait. A három alapvető beállításnak három „világ”-felfogás felel meg.

Most egy lépéssel továbbmehetünk, és feladhatjuk a *beszédcselekvésekre* való heurisztikus korlátozást, hogy megkonstruáljuk a kommunikatív cselekvés általában vett tiszta eseteit. Ehhez a három kommunikációs mód adja a vezérfonalat. Az első típus egybeesik a *konstatív beszédcselekvésekkel*; bár a ténymegállapító beszéd sok kontextusban elliptikusan erősen lerövidíthető, teljes mértékben nem pótolható extraverbális megnyilatkozásokkal. Nem így az expresszív önábrázolások, amelyek nem kötődnek ilyen szorosan a nyelvi médiumhoz; a nyelvileg explicit élmény-megnyilatkozástól a költői beszédén át a művészi kifejezés extraverbális formáig és a (majdnem) spontán kifejező gesztusokig sokféle alakot ölthetnek. Végül a normatív módon szabályozott cselekvések beszédcselekvések is *lehetnek*. Ez a típus egybeesik Max Weber (normatív módon biztosított) egyetértés-cselekvésével. Összefoglalásul a társadalmi cselekvés négy tiszta esete:

20. ábra: A társadalmi cselekvés típusai

jellemzők	cselekvés-orientáció	alapbeállítódás	érvényességi igények	világvonatkozás
cselekvéstípusok				
stratégiai cselekvés	sikerorientált	objektíváló	(hatékonyság)	objektív világ
konstatív beszédcselekvés	megegyezésre orientált	objektíváló	igazság	objektív világ
expresszív önábrázolás	megegyezésre orientált	expresszív	őszinteség	belső világ
normavezérelt cselekvés	megegyezésre orientált	norma-konform	helyesség	szociális világ

(3) A komplex eset: kommunikatív cselekvés mint kooperatív értelmezési folyamat

A társadalmi cselekvés tiszta esetei a társadalomtudományi elméletképzés számára paradigmatis jelentőségre tettek szert. Így például a Down-féle hatalom- és a Blau-féle csereelmélet a stratégiai cselekvés modelljén alapszik; a Harré és Secord által Gofman elemzéseiből levezetett dramaturgiai cselekvésmodell az expresszív önábrázolás tiszta esetéhez igazodik; és a normavezérelt cselekvés modelljére támaszkodik a konvencionális szerepelmélet, amely a Parsons-féle változatban még mindig uralja korunk társadalomkutatását. Ezt a cselekvésspektusok általunk felállított rendszerének egyfajta megerősítéseként is felfoghatjuk. A szimbolikus interakcionizmusban, az etnometodológiában, a hermeneutika által inspirált szociológiában természetesen egy további paradigma érvényesült: az interakciót itt értelmezési folyamatként értelmezik, amelyben a résztvevők a reciprok értelmezéseket meghaladva egy közös helyzet definíciójában állapodnak meg. Ez a cselekvésfogalom a megegyezés folyamatát állítja a középpontba. Feladjuk azokat az absztrakciókat, amelyek révén a társadalmi cselekvés tiszta eseteihez jutottunk. Normális esetben a cselekvőknek semmiképp sem csak egy fundamentális beállítódásuk van: nemcsak az objektív világ valamely dolgára vagy szociális világunk valamely dolgára vagy saját, belső világuk egy darabka szubjektivitására utalnak. Normális esetben egyidejűleg utalnak mindhárom világra, sőt adott esetben a kommunikatív módon cselekvőknek a három világ koordinátarendszeréhez való viszonya reflexív is lehet.

Minél kevésbé cselekednek a résztvevők konszenzuálisan, minél kevésbé hagyatkozhatnak egy olyan közös helyzetértelmezésre, amelyet a hagyomány teremt meg, és az értékkonszenzus biztosít, annál nagyobb teher hárul a résztvevők interpretációs teljesítményére – ugyanis akkor magunknak kell előidézni egy ilyen háttérkonszenzust. A közös helyzetdefiníciókban való megállapodásnak az a célja, hogy rögzítsék, mely szituációs elemek számíthatnak az ob-

jektív világ identikusan észlelt és interpretált alkotórészeinek, melyek a szociális világ közösen elismert normatív alkotórészeinek, és melyek számíthatnak pusztán szubjektív véleményeknek, szándékoknak, kívánságoknak és érzéseknek. Egy helyzet e három világ hálójában definiálható. Egy normatív módon nem kielégítően integrált cselekvés-szituációban a résztvevőknek meg kell kísérelniük, hogy az értelmezés révén különböző helyzetdefinícióik teherbíró átfedéséhez jussanak.

Ez csak egy performatív beállítódásból kiindulva sikerülhet, vagyis ha az interakció résztvevői szabályozott, azaz racionálisan ellenőrzött átvezető utat tudnak találni egy – akár objektíváló, akár expresszív, akár normavezérelt – beállítódásból más beállítódásokba. Egy ilyen transzformációnak intermodális érvényességi-invarianciákra kell támaszkodnia. A beszédcselekvések logikájának (a pragmatikus logikának) ezt a területét még nem nagyon kutatták.¹⁸

V.

Tételezzük fel, hogy az említett elemzések elvégezhetők a kommunikatív cselekvés elméletének keretei között. Mivel járul hozzá ez a cselekvéselmélet a társadalmi racionalizálás folyamatainak megragadásához? Az elmélet egyik előnyét abban látom, hogy a cselekvés tiszta típusainak segítségével pontosan azokat az aspektusokat világítaná meg, amelyek alapján a cselekvések racionalizálhatók, azaz – amennyiben „tudás”-t testesítenek meg – bírálhatók és kijavíthatók (1); a másik előnyét abban látom, hogy a kommunikatív cselekvés fogalmával egy olyan nem-arbitrárius szempontot nyernénk, amelynek alapján megítélhető egy társadalmi intézményrendszer kisebb vagy nagyobb mértékű racionalitása: a racionálisan motivált megegyezés szempontjára gondolok (2).

(1) A cselekvésracionális aspektusait a cselekvés tiszta típusainak katalógusa segítségével akarom kifejtetni. Itt is meg kell elégednem utalásokkal, de talán ezek is plauzibilissé tudják tenni az analitikus kérdésfeltevéseket.

(a) A *konstatív beszédcselekvések* nemcsak tudást testesítenek meg; a többi cselekvéstípustól eltérően a tudás explicit *ábrázolására* szolgálnak. Az igazság szempontjából bírálhatók. Egy kontroverz *igazságigényt* témává lehet tenni, és hipotetikus beállítódásból argumentatív módon fel lehet dolgozni. Ha a kognitív nyelvhasználatban zavarok lépnek fel, az *elméleti diszkurzus* kínálkozik a megegyezésorientált cselekvés más eszközökkel való folytatásaként. Ha a diszkurzív ellenőrzés elveszti ad hoc jellegét, és az empirikus tudás szisztematikusan megkérdőjeleződik, ha a természetes tanulási folyamatokat átvezetik az érvelés szilipjén, akkor az kumulatív effektusokat eredményez. Ezt a tudást *teóriák* formájában tárolják.

(b) A *célracionális cselekvések* a hatékonyság szempontjából ítélték meg. A cselekvésszabályok *technikailag* és *stratégiailag értékesíthető* tudást testesítenek meg, amely az igazságigényekre való tekintettel bírálható, és az empirikuselméleti tudás növekedéséhez visszacsatolva kijavítható.

(c) Az *expresszív cselekvések* a cselekvő mindenkori saját szubjektivitásáról való tudását testesítik meg. Ez a tudás a helyzetspecifikusan előhívott kívánsá-

gok, beállítódások és érzések alapját képező értékminták formájában explikálható. Az ilyen állításokat öszintétlenségre, azaz megtévesztésre vagy öncsalásra hivatkozva lehet visszautasítani. Öncsalások esetén az expresszív cselekvéseknek kettős jelentése van: a menifeszt jelentés, amelyet a cselekvő intencionálisan kifejez, valamint a látens jelentés, amelyet a cselekvő önszántán kívül elárul. Ha mármost vannak módszerek az öncsalások bírálására, akkor ki lehet javítani az expresszív tudást is, amely alapján véve esztétikai-gyakorlati tudás. Azt az uralkodó felfogást, hogy a cselekvés expresszív aspektusa nem képes a racionalizálásra, empirisztikus előítéletnek tartom. Az öncsalások lerombolható argumentatív eszközökkel, mégpedig egyfelől módszeresen előidézett ön-reflexióval, másfelől azoknak az evaluatív kifejezéseknek a területén bevezetett innovációkkal, amelyek segítségével szükségleteket interpretálunk.¹⁸ Amióta Freud kifejlesztette analitikus kezelési módszerét, megvan a lehetőség arra, hogy a kétfajta kritika közül az elsőt a *terapeutikus beszélgetés modelljén* pontosabban explikáljuk. A másik fajta kritika az *esztétikai értékelés logikájának* formájában, azaz a művészetkritika modelljén vizsgálható.¹⁹

(d) A *normavezérelt cselekvések* morális-gyakorlati tudást testesítenek meg, és a helyesség szempontjából vitathatók. Egy kontroverz helyességigény az igazságigényekhez hasonlóan témává tehető, és diszkurzív módon ellenőrizhető. A regulatív nyelvhasználat zavarai esetén a gyakorlati diszkurzus kínálkozik a konszenzuális cselekvés más eszközökkel való folytatásaként. Morális-gyakorlati érvelésekben a résztvevők ellenőrizhetik egy bizonyos cselekvés helyességét egy adott normára hivatkozva, de – egy magasabb szinten – magának a normának a helyességét is. Egy cselekvésnorma akkor számít helyesnek, ha számolni lehet azzal, hogy racionálisan motivált megerősítésre talál minden érintett részéről, amennyiben ezek gyakorlati diszkurzusban vesznek részt. Az érvényes normák általánosítható (ill. kompromisszumképes) érdekeket fejeznek ki. Ahogy az elméleti diszkurzus interpretált észlelésekhez kapcsolódik, úgy a gyakorlati diszkurzus interpretált szükségletekhez. Mivel a szükségletinterpretációk a maguk részéről megkérdőjelezhetők, a gyakorlati diszkurzus visszacsatolódik a terapeutikus és az esztétikai kritika formáihoz.

A cselekvésracionalitás aspektusait az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

21. táblázat A cselekvésracionalitás aspektusai

A cselekvés tiszta típusa	Tudástípusok	A bizonyítás argumentatív formái	A hagyomány-képző tudás mintái
Konstatív beszédcselekvések	empirikus-elméleti tudás	elméleti diszkurzus	elméletek
célracionális cselekvés, instrumentális, stratégiai	technikailag és stratégiailag értékesíthető tudás	elméleti diszkurzus	technológiák stratégiák
expresszív cselekvés	esztétikai-gyakorlati tudás	terapeutikus és esztétikai kritika	műalkotások
normavezérelt cselekvés	morális-gyakorlati tudás	gyakorlati diszkurzus	jogi és erkölcsi képzetek

(2) A racionalizálás nemcsak egyes tudás- és cselekvésaspektusokból indulhat ki, hanem magából a társadalmi kapcsolatból is (Weiss 1975, 53.). Amíg az interakció különböző résztvevőinek cselekvései megegyezés révén koordinálódhatnak, a racionálisan motivált egyetértés formális feltételei megadják, hogyan racionalizálható egy ilyen társadalmi kapcsolat: olyan mértékben számíthat racionálisnak, amilyen mértékben a mindenkori, konszenzust hordozó igen/nem-állásfoglalások maguknak a résztvevőknek az értelmezésfolyamataiból következnek. A társadalmi racionalizálás dimenziója, amely a megegyezésre orientált cselekvés általános struktúráiból kiindulva épül fel, a „normatív módon megkövetelt egyetértés”, ill. a „kommunikatív úton elért megegyezés” fogalom párral jellemezhető. Minél inkább a kulturális tradíciók és a fennálló társadalmi struktúrák döntenek *előzetesen* arról, hogy mely érvényességi igények mikor, hol, minek az érdekében, kivel szemben lépnek fel, ill. ki által fogadtatnak el, annál kevesebb lehetőségük van a résztvevőknek arra, hogy igen/nem-állásfoglalásaikat alátámasztó potenciális indokaikat explicitté tegyék, és ellenőrizzék. A beszéd érvényességi bázisában olyan racionalitás-potenciál rejtőzik, amely sohasem kapcsolható ki teljesen, de amely a társadalmi fejlődés mindenkori állásától függően nagyon különböző szinteken aktivizálódhat. Mindazonáltal ez az absztrakt szempont nem igazán használható, ha közvetlenül a társadalmi racionalizálás folyamataira szeretnénk alkalmazni. Ehhez több lépésre van szükség.

a) A *világképek struktúrájáról* leolvasható, hogy egyáltalán milyen mértékben engednek teret a társadalomban a kulturális értelmezési rendszerek az autonóm cselekvésorientációknak. Ez a játéktér nyilvánvalóan nagyon összességül az olyan világképek esetében, amelyekben – mint például a mitikusban – a normatív érvényességi igények nemcsak igazság- és őszinteségigényekkel keverednek, hanem összefolynak egyfelől a nyelvi kifejezések érthetőségével, másfelől az empirikus hatékonyság olyan fogalmaival mint a kauzalitás és az egésség.

Ez a diffúz érvényesség-kategória a mindennapi cselekvést a mágián és a rítuson keresztül a törzsi kultúrához és a természet mitikus értelmezéséhez köti. Durkheim és Piaget klasszikus munkái megadják nekünk a világképek racionalizálásának analitikus szempontjait.²⁰ A világképek elkülönülése a társadalmi rendszertől, a kognitív, expresszív és morális-gyakorlati alkotórészek önállósodása a vallásos értelmezésektől, a világlátás ennek megfelelő decentralizálása és hit-beállítódások reflexívvé válása olyan trendeket jeleznek, amelyek abból a szempontból rekonstruálhatók, hogy különbség keletkezik először empirikus hatás, szemantikai jelentés és érvényesség között, az érvényesség kategóriáján belül, azután propozicionális igazság, autenticitás, ill. őszinteség és normatív helyesség között. Csak miután az előírt érvényesség (Sollgeltung) különválik a többi érvényességi igénytől, akkor fogható fel a normák helyessége is érvényességi igényként, amely maga is diszkurzív beváltásra képes. A posztkonvencionális jog- és erkölccselképzelések eme fokozatának elérése előtt nem lehet megtörni azt a varázslatot, amelyet a kulturális tradíció rótt ki a megegyezés erőszak nélküli, racionálisan motivált meggyőződésen alapuló interszubjektivitásra.

b) Másrésről a társadalmiasított individuumok tudati struktúráiról, főleg cselekvéskompetenciáiról leolvasható, hogy milyen mértékben teszik lehetővé a társadalom tagjainak személyiségrendszerei az autonóm cselekvésorientációkat. Úgy hiszem, hogy Freud, Mead és megintcsak Piaget klasszikus vizsgálatai megteremtették az alapokat az én-fejlődésnek egy olyan elméletéhez, amely megfelel a társadalmi racionalizálás kommunikációelméletileg megalapozott fogalmának.²¹

c) Ha a kultúra- és személyiségrendszerek síkján a tudati struktúrák olyan mértékben elkülönültek, hogy a tudás specifikus érvényességi igények alapján bírálható és javítható, akkor megvannak az szükséges feltételei a megfelelően *differentiált tudásrendszerek* és tanulási folyamatok *intézményesülésének*. A modern, etabliozott tudomány-üzemben a tapasztalati tudomány problémái a teológiai tantételektől függetlenül és a morális-gyakorlati alapkérdésektől elkülönítve, belső minták szerint tárgyalhatók. A vele körülbelül egyidőben intézményesült művészet-üzemben a művészeti-produkció megszabadul az egyházi-kultikus és udvari-mecenási kötöttségektől, és a műveket a hivatásos művészetkritika értelmezi az olvasók, hallgatók és kiállítás-látogatók műélvező publikuma számára. Az egyetemek keretei között végül az etikai és államelméleti alapkérdések, valamint a jogi problémák tudományos feldolgozása talál önálló, intézményes területet. A tapasztalati tudomány, az autonóm művészet, az erkölcs- és jogelmélet eme intézményesülése jellemezte már a weberi „okcidentális racionalizmus”-t is. De forradalmasító erőt csak olyan mértékben képvisel a fentebb felsorolt területeken felgyülemlett tudás, amilyen mértékben a technikához, a jogrendhez és a szocializációs praxishoz kapcsolódik.

d) Hogy ezeket a racionalizálás-folyamatokat megragadjuk, a kommunikációs médiumoknak a rendszerfunktionalizmusban kifejlesztett elméletét (Parsons 1970, Turner 1968) a kommunikatív cselekvés elméletének segítségével olyan formában kéne átalakítani, hogy valósággá legyen a rendszerképződés és a cselekvésracionalitás közötti összefüggés.

Szíjj Ferenc fordítása

Jegyzetek

Angol nyelvű, rövidített változata: Aspects of the Rationality of Action, in: Th. F. Geraets (szerk.): Rationality To-day. Ottawa, 1979, 185–205.

¹ K. Löwith: Max Weber und Karl Marx, in: uő: Ges. Abhandlungen, Stuttgart, 1960, 1 ff.

² M. Weber: Wirtschaft und Gesellschaft, Köln, 1964, 5. (Magyarul: Gazdaság és társadalom, 1987, Budapest)

³ E. Tugendhat: Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie, Frankfurt/Main, 1976, 76 ff.

⁴ M. Weber: Die protestantische Ethik, Hamburg, 1973, 20. (magyarul: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Budapest, 1982, 20.)

⁵ Az érvényességi igények racionális, azaz indokok által motivált elismerését ma olyan

kulcsjelenségnek tartom, amelyet a „racionalitás átfogó fogalmá”-ra irányuló rekonstrukciós kísérleteknek mindenképpen figyelembe kell venniük. (K. Nielsen: Rationality, Needs, and Politics, in: Cultural Hermeneutics, 4, 281–308.).

- ⁶ J. Weiss: Webers Grundlegung der Soziologie, München, 1975, 137 ff.
- ⁷ C. Seyfarth – M. Sprondel (szerk.): Religion und gesellschaftliche Entwicklung, Frankfurt/Main, 1973; W. Schluchter: Die Paradoxie der Rationalisierung, Zs. f. Soz., 5, 1976, 256 ff.
- ⁸ J. Habermas: Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus, Frankfurt/Main, 1976, 260 ff.
- ⁹ N. Luhmann: Zweck-Herrschaft, Grundbegriffe und Prämissen Max Webers, in: R. Maintz (szerk.): Bürokratische Organisation, Köln, 1965, 36 ff.
- ¹⁰ N. Luhmann: Zweckbegriff und Systemrationalität, Tübingen, 1968.
- ¹¹ M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen, 1968, 507 ff., 603 ff.
- ¹² E. Lask: Zum System der Logik, Ges. Schriften III, Tübingen, 1924, 57–170.
- ¹³ M. Horkheimer – Th. W. Adorno: Dialektik der Aufklärung, Amsterdam, 1947.
- ¹⁴ A. Wellmer: Kritische Gesellschaftstheorie und Positivismus, Frankfurt/Main, 1969.
- ¹⁵ J. Habermas – N. Luhmann: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie, Frankfurt/Main, 1971, 221 ff.
- ¹⁶ A. Wellmer: Kommunikation und Emanzipation, in: U. Jaeggi – A. Honneth (szerk.): Theorien des Historischen Materialismus, Frankfurt/Main, 1977, 456 ff.
- ¹⁷ H. Girndt: Das soziale Handeln als Grundkategorie erfahrungswissenschaftlicher Soziologie, Tübingen, 1968, 24 f.
- ¹⁸ H. Peukert: Wissenschaftstheorie, Handlungstheorie, Fundamentale Theologie, Düsseldorf, 1976 és Frankfurt/Main, 1978, 272 ff.
- ¹⁹ A terapeutikus diszkurzushoz vö.: P. Ricoeur: Die Interpretation, Frankfurt/Main, 1969; A. Lorenzer: Sprachzerstörung und Rekonstruktion, Frankfurt/Main, 1970; az esztétikai kritikához: R. Bittner: Ein Abschnitt sprachanalytischer Ästhetik, in: R. Bittner – P. Pfaff (szerk.): Das ästhetische Urteil, Köln, 1977, 251 ff. A művészetkritikának az a feladata, hogy érvekkel felnyissa a szemet, azaz megtanítsa észlelni egy műalkotás autenticitását. Megkísérli érvekkel meggyőzni a nézőt, hallgatót vagy olvasót arról, hogy egy művet „szép”-ként elfogadjon, vagy üresként, laposként, jelentéktelenként elutasítson. Ha ez sikerül, a mű maga is érv lehet azoknak az értékelési mintáknak az elfogadása vagy elutasítása számára, amelyek alapján „szép”-nek számíthat. A kritika egyidejűleg hozzáférhetővé teszi nyelvi (azaz egy propozicionálisan elkülönült nyelv számára) azt az értéket, amelyet a műalkotás expresszív szimbolizmusa kifejez. A művészetre hivatkozva az esztétikai kritika megújítja azokat a nyelvi kifejezéseket, amelyekkel megmondhatjuk, mi iránt *kell* érdeklődnünk, és milyen az érdeklődésünk; az esztétikai kritika a szükségletartikuláció diszkurzív eszköze, s ezzel egyidejűleg a megtévesztő szükségletinterpretáció kritikájáé is.
- ²⁰ R. Döbert: Methodologische und forschungsstrategische Implikationen von evolutionstheoretischen Studienmodellen, in: Jaeggi–Honneth (1977), 524 ff.
- ²¹ R. Döbert–G. Nunner–Winkler: Adoleszenzkrise und Identitätsbildung, Frankfurt/Main, 1975; R. Döbert – J. Habermas – G. Nunner–Winkler (szerk.): Entwicklung des Ichs, Köln, 1977. 9–30.